

Biskup, Marian

Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialanej w Prusach Krzyżackich w wiekach XIV-XV

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2-3, 199-217

1983

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marian Biskup

UWAGI O PROBLEMIE OSADNICTWA
I SIECI PARAFIALNEJ W PRUSACH KRZYŻACKICH
W WIEKACH XIV—XV

I

Zagadnienie osadnictwa i jego związku z siecią parafialną w Prusach Krzyżackich w XIV—XV stuleciu należy do najbardziej bodaj zapoznanych i wyraźnie nie docenianych w historiografii tak niemieckiej, jak polskiej. Przejrzenie wielu monografii poświęconych dziejom osadnictwa w czasach Zakonu na terenie Prus właściwych, tj. położonych między dolną Wisłą i Niemnem, utwierdzić musi w przekonaniu, że autorom ich zależało głównie na ukazywaniu rosnącej liczby osad wiejskich i miejskich i materialnego zagospodarowania kraju przez władze zakonne czy biskupie. Przeważnie zaś, po prostu, nie interesowały ich zagadnienia ustroju parafialnego czy choćby istnienia i liczby kościołów parafialnych, zwłaszcza we wsiach zamieszkałych przez Prusów czyli tego, co nazwać moglibyśmy „duchowym zagospodarowaniem” Prus w czasach Zakonu Krzyżackiego w ramach trzech diecezji: pomezkańskiej, warmińskiej i sambijskiej. Klasyczny wręcz przykład stanowi tutaj podstawowa do dziś monografia Karla Kasiske o działalności osadniczej Zakonu w Prusach do roku 1410 (z 1934 r.), w której naprawdę zabrakło pełniejszego zdania o narastaniu i roli sieci parafialnej kolonizowanych Prus¹. Tylko nieco lepiej opracowano problemy parafialne biskupiej Warmii².

To zdumiewające nas dzisiaj zjawisko usprawiedliwia, w pewnej mierze, wyraźna fascynacja autorów sprzed 1945 r. rozwojem i przeobrażeniami osadnictwa w czasach krzyżackich. Przesłaniała im ona wszelkie dalsze aspekty badawcze, w tym i chrystianizacji Prusów, już po podboju ich ziem, na co dzień, w ramach przebudowy ustroju agrarnego Prus. Nie ulega jednak wątpliwości, iż dość istotną przyczyną była również wyjątkowa nikłość bazy źródłowej dla zagadnień ustroju parafialnego. W najlepszym razie informowała ona ogólnie, choć w sposób wybitnie niepełny, o kościołach parafialnych, ściślej: plebanach i ich uposażeniu, częściowo patronach kościoła, niekiedy

* Rozszerzona wersja referatu wygłoszonego 26 VI 1981 r. na międzynarodowym sympozjum „Ordines militares” na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, Niemiecka wersja referatu (jednak bez mapy) pt. *Bemerkungen zum Siedlungsproblem und den Pfarrbezirken in Ordenspreussen im 14.—15. Jahrhundert*, druk. w: *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes, Ordines militares, Colloquia Torunensia Historia I*, Toruń 1983, ss. 35—56.

¹ K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934.

² V. Röhrich, *Die Kolonisation des Ermland, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermland*, Bd. 12—13, 1899—1901.

zresztą dopiero z końca XV — początków XVI wieku, zwłaszcza w diecezji pomezkańskiej i warmińskiej. Natomiast z reguły milczała o przynależności parafialnej poszczególnych osad, pozwalając ją odtworzyć tylko w sposób wyrywkowy i niedoskonały, często z niepełnych i zwodniczych nieraz wzmianek o świadчениach dla poszczególnych kościołów parafialnych. Pierwsze wizytacje parafii pruskich — z obszaru Prus już Książących — z uwzględnieniem przynależnych do nich osad, pochodzą dopiero z okresu reformacji (a więc bez biskupiej Warmii), z roku 1543 i następnych, czyli w sto lat po likwidacji niezależnego państwa Zakonu Krzyżackiego. Na domiar komplikacji — sieć osadnicza Prus w latach 1410—1466 uległa znacznym zmianom w wyniku wojen Polski i stanów pruskich z Zakonem. Szczególnie zmniejszyła się liczba kościołów parafialnych, których część spadła do rangi filialnych bądź została zlikwidowana. Równocześnie od drugiej połowy XV stulecia narastał rozwój osadnictwa, (kolonizacja mazurska i litewska) na północno-wschodnich i południowych terenach, okrojonych od roku 1466 Prus Krzyżackich. Zmiany te, siłą rzeczy, wpłynęły także na sieć parafii wiejskich tych obszarów; zagęściła się ona i wzmocniła. Dlatego pierwsze wizytacje pruskich parafii, od roku 1543, przedstawiają sytuację inną już niż w początkach XV wieku.

Te okoliczności umysławiają całą złożoność badań sieci parafialnej Prus czasów Zakonu i tłumaczą trudność pełniejszego jej opracowania. Nie usprawiedliwiają jednak tak słabego rozpoznania tego istotnego zagadnienia. Jest bowiem dla nas dzisiaj jasne, że wszelkie badania dotyczące procesu chrystianizacji Prus od schyłku XIII stulecia, już po ich całkowitym podboju, muszą rozpocząć się od próby pełniejszej analizy sieci parafialnej, za pośrednictwem której odbywało się przyswajanie i upowszechnianie wiary chrześcijańskiej wśród pruskich chłopów i drobnych rycerzy, tj. wolnych (Freie).

Z dotychczasowych, zwłaszcza do dziś aktualnych, badań Fritza Blanke³, jasno bowiem wynika, że w pierwszym okresie misji od roku 1231 — w czasie zbrojnego podboju Prusów przez wojska Zakonu, wspomagane przez dominikanów, a po roku 1260 (od czasów drugiego wielkiego powstania Prusów) także franciszkanów — odbywał się masowy, wymuszony, chrzest Prusów. Dalsze zaś włączanie neofitów do Kościoła i jego obyczajów (czyli tzw. Einkirchung), wobec słabego rozwoju sieci klasztorów żebraczych, prowadzić miały, od końca XIII wieku — głównie za pośrednictwem powstającej w porozumieniu z władzami Zakonu organizacji parafialnej — funkcjonujące już normalnie 3 biskupstwa pruskie. Członkowie korporacji zakonnej wchodzili zresztą do inkorporowanych kapituł biskupstwa pomezkańskiego i sambijskiego, a komturowie zakonnici pełnili obowiązki patronów nowo powstałych kościołów, zwłaszcza we wsiach czynszowych czy parafialnych miejskich dla chłopów niemieckich czy pruskich. Zakon stawał się więc pośrednio współodpowiedzialny za działania na rzecz chrystianizacji Prusów, a założona przy jego współudziale sieć parafialna była wyznacznikiem tendencji władz zakonnych i związanych z nimi biskupstw do pełniejszej czy ograniczonej kontynuacji chrystianizacji Prusów. Drugim wyznacznikiem miała być rola kleru parafialnego pochodzenia miejscowego i znającego od dziecka język pruski bądź kleru niemieckiego (czy także słowiańskiego), ale znającego oba języki — niemiecki i pruski. Jak wiadomo, problem znajomości języka pruskiego wśród większości kleru parafialnego w Prusach Zakonnych w XIV—XV wieku nie

³ F. Blanke, *Der innere Gang der ostpreussischen Kirchengeschichte*, w: *Bilder aus dem religiösen und kirchlichen Leben Ostpreussens*, Königsberg 1927, s. 23.

został rozwiązany aż do reformacji, gdyż aż do jej czasów powszechna była metoda posługiwania się tłumaczami pruskimi (Tolken), do przekładania kazań, a także spowiedzi usznej. Wyjątek stanowiła znowu Warmia ze swoją szkołą dla pruskich chłopców na zamku w Lidzbarku Warmińskim bądź zwyczajem utrzymywania pruskich wychowanków przez kanoników we Fromborku. Aż do połowy XV wieku chłopcy ci odbywali naukę w tamtejszej szkole katedralnej.

Najistotniejsza jest dla nas kwestia liczebności i położenia kościołów parafialnych w trzech diecezjach pruskich oraz przynależności poszczególnych osad do tych kościołów i odległości ich od kościoła. Należy przy tym uwzględnić strukturę własnościową i etniczną poszczególnych osiedli położonych na obszarach parafii. Zagadnienie to uchodziło uwagi większości badaczy, a przecież wyjaśnić może ono niejedną wątpliwość co do średniowiecznego układu parafialnego Prus, nawet mimo tak wyraźnych braków źródłowych. Mówiąc krótko — nie można podejmować próby analizy osadnictwa średniowiecznych Prus Zakonnych i ich sieci parafialnej bez powiązania jej ze strukturą własnościową i etniczną poszczególnych osad leżących obok ustalonego kościoła parafialnego wiejskiego, ale i miejskiego. Wbrew bowiem opiniom niektórych badaczy sieć parafialna wsi Prus XIV—XV w. musi też uwzględniać parafie miejskie, z którymi w większości związane były ściśle okoliczne osady Prusów. Dlatego też w konsekwencji ocena dotychczasowych badań uzależniona jest od tego, w jakim stopniu ich autorzy uwzględniali powyższe założenia metodyczne. Drugie niezbędne założenie to kartografowanie osiągniętych wyników badawczych. Niestety, większa część przedwojennych badań niemieckich, wraz z K. Kasiskiem, pozbawiona jest mapy czy szkiców. Wyjątki są rzadkie — i tym dla nas dzisiaj cenniejsze. Sytuacja zmieniła się dopiero w ostatnich latach, co na szczęście umożliwia częściową choćby analizę naszego tematu.

II

Pierwszą, całościową próbę ukazania sieci kościołów parafialnych w ramach całego państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach, w początkach XV w., podjął Lotar Weber w roku 1878. Po raz pierwszy obliczył on liczbę parafii w Prusach, dzieląc je na podlegające patronatowi biskupów i Zakonu. Wykazał łącznie w diecezji pomeziańskiej 235 parafii, w warmińskiej 274 i sambijskiej 29, razem więc 538, z tego 372 patronatu Zakonu, a 166 — biskupiego. Dane o pojedynczych kościołach parafialnych wiejskich — choć oszczędne i niesystematyczne — przytaczał w części geograficznej swojej pracy. Ukazała się ona jednak bez przygotowanych już w brulionie map, co osłabiło możliwość dalszego korzystania i interpretowania jego danych, a także ich kontroli⁴.

Dopiero w drugiej połowie XX wieku próbę odtworzenia sieci parafialnej diecezji warmińskiej — niestety ograniczonej tylko do obszaru dominialnego, tj. Warmii biskupiej i kapitulnej — podjęła Aniela Olczyk (1961 r.). Wykorzystała ona także dane rękopiśmiennej mapy diecezji warmińskiej autorstwa Reutera, z r. 1887, obrazującej sytuację z około 1500 r. Jednakże analiza autorki, choć wsparta kartograficznym ujęciem, budzi wyraźny nie-

⁴ L. Weber, *Preussen vor 500 Jahren in culturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung nebst Special-Geographie*, Danzig 1879, ss. 266—281, szczególnie s. 273.

dosyt: na mapie A. Olczyk *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego około roku 1500* brak patronatu około stu kościołów parafialnych, chronologii ich powstania, przede wszystkim zaś fragmentarycznej choćby próby ujęcia osad przynależnych do niektórych parafii⁵, nawet na podstawie wizytacji odbywanych od roku 1565.

Opracowanie całości trzech diecezji pruskich podjęła dopiero Gertrud Mortensen w ramach *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, Lieferung 3. Ogłoszony w roku 1973 z mapami i komentarzem atlas G. Mortensen stanowi najpoważniejszą jak dotąd próbę ukazania obrazu sieci parafialnej całości diecezji pruskich, także okresu średniowiecza, choć częściowo na podstawie danych z połowy XVI wieku⁶. Mapa w skali 1:300 000 została skomentowana w stosunkowo obszernym, trzydziestostronicowym komentarzu. Ukazała ona główne zagadnienie okresu średniowiecza w dwóch przedziałach czasowych: przed przybyciem Zakonu Krzyżackiego oraz lata 1230—1525, powstałe w tym czasie kościoły parafialne (obok okresu 1526—1700, wieki XVIII i XIX — do roku 1945). Okres 1230—1525 — najbardziej nas interesujący — został dodatkowo zróżnicowany przez aż 10 cezur czasowych, co nie ułatwia jednak percepcji wyników mapy, dość trudnej do wykorzystania. Na szczęście autorka załączyła jeszcze osobną kolorowaną mapkę w skali 1:500 000 *Besetzte und unbesetzte Pfarrkirchen Altpreußens in der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts*, która faktycznie stanowi kwintesencję wyników mapy poprzedniej. Ukazuje bowiem siedziby parafii miejskich i wiejskich w trzech diecezjach pruskich u schyłku średniowiecza, z podziałem na obsadzone lub nie obsadzone parafie. Te ostatnie to kościoły filialne lub zlikwidowane po wydarzeniach wojennych XV wieku. W sumie ta właśnie mapa, odtwarzając wprawdzie schyłkowy stan zasięgu średniowiecznych parafii pruskich (z wspomnianymi wyżej przeobrażeniami z XV w.) stanowić musi podstawę dla wszelkich analiz dotyczących także liczby kościołów parafialnych. W komentarzu bowiem G. Mortensen nie dała, niestety, pełnego, źródłowo udokumentowanego, zestawienia wszystkich skartografowanych kościołów. Dała tylko ogólne rozważania dotyczące głównie kwestii patronatu kościołów, także rycerskiego, wykazując przy tym jego istnienie ponad wszelką wątpliwość także we wsiach rycerstwa pruskiego. Natomiast sieć parafii i przynależnych do nich osad została zanalizowana w komentarzu szczegółowiej tylko na obszarze kolonizacji litewskiej schyłku XV — początków XVI wieku w rejonie Wystruci (1590 r.) oraz Wielkich Żuław (połowa XVI w.). Z niewiadomych zaś bliżej powodów pominięto na mapie — niewielki wprawdzie, obszar Dzierzgonia, pozostający po roku 1466 pod panowaniem polskim.

Przy całym uznaniu dla mroźczego wysiłku G. Mortensen nie można nie wyrazić żalu, iż nie wykorzystano zebranej kartoteki źródłowej do obliczenia liczby kościołów parafialnych w średniowieczu oraz skonfrontowania ich z wyżej przytoczonymi obliczeniami L. Webers (nb. pracy tej autorka w ogóle nie uwzględniła). Poza tym G. Mortensen nie podjęła poważniejszej próby analizy przynależności osad wiejskich do poszczególnych parafii, poza ogólnikowym stwierdzeniem znacznej wielkości parafii pruskich na Sambii. Wreszcie nie związanej sieci kościołów parafialnych z ich strukturą własności-

5 A. Olczyk, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961.

6 *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, Lieferung 3: *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreußen*, Wiesbaden 1973; por. recenzję M. Biskupa, *Zapiski Historyczne*, t. 40 z. 3—4, 1975, ss. 141—143.

wą, co było możliwe choćby dla dominiów biskupich i kapitulnych (zostało to dokonane tylko dla Warmii). Dlatego studium G. Mortensen, stanowiąc punkt wyjścia dla dalszych badań, wymaga poważnej kontynuacji i uzupełnień.

Związek sieci parafialnej ze strukturą osadniczą podjął częściowo, w roku 1926, Martin Rousselle zajmując się niewielkim terenem ówczesnego powiatu itaweckiego (Preussisch-Eylau) — części zachodniej Natangii, podzielonej w XIV—XV w. między komturstwa bałgijskie i pokarmińskie (Brandenburg). Załączona przez autora mapka jest interesującym uzupełnieniem jego wywodów, wiążąc przy tym strukturę osadniczo-etniczną z siecią kościołów, głównie parafialnych⁷. Natomiast tak cenne źródłowo studia Arthura Semraua z lat 1928—1932 nad osadnictwem rejonu Sztumu i komturstwa dziezgońskiego w małym tylko stopniu uwzględniały problemy średniowiecznej sieci parafialnej, brak im też poważnie oprawy kartograficznej⁸. Całkowicie pominał te zagadnienia Paul Siegmund w studium o osadnictwie w biskupiej części Sambii w XIV wieku⁹.

O zagadnieniach tych w zachodniej strefie Prus pisali po wojnie Heide Wunder i Peter Germershausen. H. Wunder opracowała szczegółowo i nowocześnie osadnictwo terenu komturstwa dziezgońskiego z bogatą oprawą kartograficzną i z przytoczeniem wszelkich danych o średniowiecznej sieci osad parafialnych czy nawet poszczególnych kaplicach¹⁰. Autorka dała też zestawienie sieci parafialnej z osadami części obszaru w granicach Prus Książęcych w roku 1543, co pozwoliło na pewno retrogresywne wnioski. Praca H. Wunder — mimo wszystkich trudności metodycznych — stanowi znakomitą podstawę dla naszych rozważań, choć autorka uchyliła się od wykreślenia mapki granic parafii według stanu z roku 1543.

P. Germershausen natomiast dał obraz osadnictwa w rejonie Pasłęka, Miłakowa i Morąga od XIII—XVII w. Praca jego zawiera też rzeczą dla nas najważniejszą: dane o sieci parafialnej i przynależnych do niej osadach według stanu z roku 1543, także w kartograficznym ujęciu, wraz z wykreśleniem granic parafii¹¹. Natomiast w pracy o osadnictwie powiatu świętomiejskiego (Heiligenbeil) w czasach Zakonu, pióra Emila Guttzeit (1958 r.), brak pełniejszych danych o sieci parafialnej trzech tamtejszych komornictw pruskich z wieków XIV—XV (Natangia, Huntenuau, Cynty), nie ma też niestety mapki¹².

Częściowo nawiązując do badań M. Rousselle'a z roku 1929 nad osadnictwem rejonu Gierdaw (tym razem niestety nie uwzględniających problemów parafii i mapki osadnictwa), Lidia Wakuluk podjęła w roku 1976 próbę

⁷ M. Rousselle, *Die Bestiedlung des Kreises Preussisch-Eylau in der Ordenszeit*, *Alt-preussische Forschungen*, Bd. 3, H. 2, 1926, ss. 5—44 i mapka.

⁸ Stosunkowo najpełniejsze uwagi daje A. Semrau o rejonie Sztumu: *Die Orte und Fluren im ehemaligen Gebiet Stuhm und Waldamt Bönhof (Komturei Marienburg)*, *Mitteilungen des Copernicus-Vereins*, 1928, Bd. 36, s. 16; por. tenże, *Die Siedlungen im Kammeramt Preussischmarkt (Komturei Christburg) im Mittelalter*, *ibidem*, 1932, Bd. 40, ss. 25—28.

⁹ P. Siegmund, *Deutsche Siedlungstätigkeit der samländischen Bischöfe und Domkapitel, vornehmlich im 14. Jahrhundert*, *Altpreussische Forschungen*, 1928, Bd. 5.

¹⁰ H. Wunder, *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg (13—16 Jahrhundert)*, Wiesbaden 1968.

¹¹ P. Germershausen, *Siedlungsentwicklung der preussischen Ämter Holland, Liebstadt und Mohrunge vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*, Marburg 1969.

¹² E. J. Guttzeit, *Die Bestiedlung des Kreises Heiligenbeil in der Ordenszeit bis zur ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, w: *Preussenland und Deutscher Orden*, Würzburg 1958, s. 115 i n.

ukazania tak osadnictwa, jak i sieci parafialnej w rejonie Kętrzyna (Rastemborka) i Sątoczna — obszarów pruskiej Barcji — części komturstwa bałgijskiego¹³. Przy pewnej połowiczności wyników i niepełności mapy sieci parafialnej, niezwiązanej konsekwentnie ze strukturą osadniczą, praca Wakuluk jest jedyną, bodaj, poważniejszą próbą odrębnego potraktowania zagadnienia tak sieci kościołów parafialnych, jak i przynależnych do nich osad w XV wieku — szkoda, że na tak niewielkim obszarze. Nie sposób nie wspomnieć o sumiennej rozprawie Magdaleny Roman o osadnictwie i stosunkach własnościowych Pomezanii biskupiej do XV wieku; problematyka parafialna została tam jednak niestety pominięta¹⁴.

Na zakończenie tych niezbędnych uwag wstępnych trzeba stwierdzić, że badania dotychczasowe pozwalają tylko na ogólne wnioski dotyczące sieci parafialnej całości Prus w ramach ich trzech diecezji, z tym że stosunkowo najpełniej problem ten da się przedstawić dla obszaru dominium warmińskiego. Natomiast metodą egzemplifikacji można ukazać nieco bliżej związek osadnictwa i ustroju parafialnego w północnej i wschodniej strefie osadnictwa Prusów, konkretnie w komturstwach dzierzgońskim, bałgijskim i pokarmińskim, znacznie zaś trudniej w najbardziej zaludnionej i konserwatywnej pod względem etniczno-ludnościowym Sambii.

To co wyżej powiedziano, miało informować o wyraźnej złożoności zagadnienia i trudności z pełniejszym jego przedstawieniem. Zarazem musi to być usprawiedliwieniem, iż dalsze uwagi mogą tylko ogólniej i w sposób egzemplifikacyjny zasygnalizować niektóre tylko problemy.

III

Podjmując kwestię sieci kościołów parafialnych trzech diecezji pruskich, nawiązać trzeba do obliczeń L. Webera i mapy kościołów parafialnych Prus G. Mortensen. Dane jej pozwoliły ustalić liczbę parafii, nie podaną w komentarzu autorki. Niestety napotykamy od razu sprzeczności w danych liczbowych:

	Według L. Webera	Według mapy G. Mortensen *
Diecezja pomezkańska	235	242 ¹⁵
Diecezja warmińska	274	283
Diecezja sambijska	29	49
	538	574

* Kościoły parafialne bądź filialne lub zaginione w początkach XVI w.

Najpowaźniejszą, uderzającą różnicę, zauważamy w parafiach diecezji sambijskiej, gdzie Weber zdecydowanie mylnie, w początkach XV wieku obniżył ich liczbę aż o 20. Przy diecezji warmińskiej różnica dziewięciu parafii

¹³ L. Wakuluk, *Osadnictwo i sieć parafialna kętrzyńskiego okręgu prokuratorowskiego w XIV—XV wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1976, nr 3, ss. 375—395.

¹⁴ M. Roman, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w Pomezanii biskupiej*, Zapiski Historyczne, 1972, t. 37, z. 1, ss. 25—53.

¹⁵ Doliczono tutaj dwie parafie zaginione po r. 1466 (Balewo i Stążki-Stangeberg) oraz dalszych 5 parafii istniejących w rejonie Dzierzgonia (województwo małborskie) w połowie XVI w., pominiętych na mapie G. Mortensen, (na podstawie o danych M. Biskupa, *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 1961, s. 30 i n., 121 i n.).

może być spowodowana nieuwzględnieniem kilku z nich powstałych na karczunkach leśnych strefy Mazur. Różnica stanowi zresztą niewielki odsetek; dodajmy, że parafii na terenie samego dominium warmińskiego obliczono 101, co jest zgodne z ustaleniami A. Olczyk. Przy diecezji pomezjańskiej różnice są także stosunkowo niewielkie. Różnica globalnej liczby kościołów parafialnych w Prusach (36) stanowi 6%. Będziemy operować tą wyższą liczbą, jako mającą pełniejsze uzasadnienie w kartotece G. Mortensen. Pamiętać przy tym należy, iż liczba ta obejmuje kościoły tak wiejskie, jak miejskie, które — jak już wspomniano — muszą być paralelnie uwzględniane przy analizie przynależności parafialnej wielu osad wiejskich.

Nie dysponujemy, niestety, globalną liczbą osad w Prusach w początkach XV w., poza okrągło 60 miastami. Dokładniejsze dane dotyczą tylko biskupiej Warmii i biskupiej Pomezanii. Na Warmii biskup i kapituła (według ustnej informacji Romana Marchwińskiego) mieli w końcu średnowieczcza razem około 500 osad. Przy znanej nam liczbie kościołów parafialnych (około 100) średnio jedna parafia przypadałaby na 5 osad.

M. Roman ustaliła, że w połowie XV wieku w Pomezanii biskupiej i kapitulnej było ogółem 122 osad wiejskich i miejskich. Na mapie G. Mortensen znajdujemy w tym okresie 47 parafii. Średnio więc parafia przypadałaby tutaj tylko na 2,5 osady, co jest niezwykle niską liczbą, świadcząca o wyjątkowo gęstej, częściowo jednowioskowej sieci parafialnej. Natomiast próbne obliczenie (na podstawie danych L. Webera i mapy G. Mortensen) gęstości sieci parafialnej diecezji sambijskiej, choć tylko jej zachodniej i środkowej części (10 komornictw Zakonu i 5 komornictw biskupich — po Szaki — Kremitten) z ich 25 parafiami daje przy około 347 osadach średnio aż 14 osad na parafię.

Co sądzić o tych wynikach? Przy całej ich egzemplifikacji i fragmentaryczności wybranych regionów mówią one wyraźnie, iż w większości sieć parafialna w Prusach była gęsta — 2,5 do pięciu osad na parafię na zachodnich, ale aż 14 osad na północno-wschodnich terenach. Świadczyłyby to o dobrym w większości zapewnieniu służby duszpasterskiej dla ludności wiejskiej (nie mówiąc już o miejskiej) na większości obszarów północnych. Zastrzec jednak od razu wypada, iż w obliczeniach tych działa prawo wielkich liczb i średniej statystycznej, przesłaniając rzeczywistość, którą stanowiły rozmiary poszczególnych parafii: znaczna liczba parafii jednowioskowych w lokowanych wsiach czynszowych prawa niemieckiego (chelmińskiego), a jednocześnie istnienie wielu parafii wielowioskowych, szczególnie na terenach starszego osadnictwa pruskiego, o czym bez wątpienia świadczy przecież przykład większości obszarów Sambii. Dlatego, aby uzyskać szczegółowszy obraz rozmiarów parafii pruskich, przytoczone przeciętne muszą być wsparte dodatkową analizą.

Dotykamy tutaj najtrudniejszego zagadnienia: położenia parafii wiejskich na obszarach zamieszkałych przez ludność pruską i niemiecką oraz wielkości tych parafii. Niestety skazani jesteśmy na daleko posuniętą egzemplifikację i wyraźną ogólnikowość wyników, wobec braku prac przygotowawczych lub publikacji wizytacji kościelnych Prus Książęcych od roku 1543 czy Warmii od roku 1565. Nie ulega jednak wątpliwości, że na terenie, pruskiej przeważnie, Sambii z jej dziesięciu komornictwami Zakonu i pięciu biskupimi sieć parafialna — powstała tam od końca XIII wieku i wyjątkowo stabilna aż do połowy XVI w. — cechowała się znacznymi rozmiarami parafii. Na skutek gęstego osadnictwa pruskiego i braku większych migracji (poza przesiedleniem tutaj w końcu XIII w. pruskich także Sudowów) niemieckie wsie czyn-

szone na prawie chełmińskim powstały w komornictwach tylko w znikomej liczbie, często z pruską ludnością (np. w komornictwie Lochstädt — 3 wsie; Szaki — Schaaken — 5, Kaymen — tylko 2¹⁶). Dlatego też ich założenie w XIV wieku wywarło niewielki wpływ na wcześniej już ugruntowaną sieć parafialną (np. nowa parafia Judyty — Juditten w komornictwie Wargen). Wiązało się to w przeważającej mierze z lokowaniem kościoła parafialnego w siedzibie komornictwa — zamku. Dowodnie zaobserwować to można w wypadku Germau, Rudau, Kaymen, a także Wargen, gdzie siedziba urzędnika krzyżackiego — zamek, stanowiła równocześnie siedzibę parafii. Najprawdopodobniej więc parafia taka obejmowała swoim zasięgiem całość osad wiejskich pruskich na terenie danego komornictwa, wyłączając z czasem te — rzadkie wypadki — w których, w niemieckiej wsi czynszowej powstał w XIV wieku osobny kościół parafialny (jak wspomniane już Judyty w komornictwie Wargen czy Heiligenwalde w komornictwie Kremitten). Zjawisko to w komornictwach sambijskich zauważył już trafnie Reinhard Wenskus, akcentując zwłaszcza planowość zakładania kościoła i parafii przy zamkach sambijskich przez władze Zakonu. Lokowały one przy tym kościół parafialny w obrębie zamku komorniczego — często dawnego grodu Prusów. Natomiast w komornictwach biskupich we wschodniej Sambii kościoły były oddalone niekiedy kilka kilometrów od siedziby urzędnika¹⁷.

Można więc w kilku parafiach, w komornictwach Zakonu, obliczyć liczbę osad przy należnych do tego „komorniczego okręgu parafialnego”: Germau — 35 osad, Rudau — 20, Kaymen — 27 osad. Liczby te unaczyniają rozmiary wiejskiej parafii sambijskiej, korygując zarazem „przeciętną” 14 osad. Zastrzec jednak należy, iż osady na Sambii przeważnie były niewielkimi dobrami pruskich rycerzy, a nie — wsiami chłopskimi. Mimo to liczby osad parafii sambijskiej są wysokie, co oznacza, że kler parafialny sambijski musiał obsługiwać sporą liczbę dusz pruskich. Z obliczeń ludnościowych G. Mortensen (parafie sambijskie, w zachodniej strefie, w pierwszej połowie XVI w.) wynika, że na wielką parafię w Germau przypadało 870 osób, Rudau — 810, a Kaymen — 110 osób, Wargen — aż 1950. Pamiętać przy tym należy, że — zgodnie z ustaleniami Hansa Mortensena — ludność Sambii w latach 1400—1536 zmniejszyła się o około 30%¹⁸. Tak więc, zwłaszcza w drugiej połowie XIV — początkach XV wieku, podane wyżej liczby 810—1950 należałoby podwyższyć o około jedną trzecią, tj. od około 1080 do 2600 osób. Jeśli nawet szacunki te uznać za zbyt wysokie (choć pamiętajmy, że jeszcze L. Weber przyjmował średnią 823 wiernych na parafię w Prusach), to jednak przyjęć należy, iż wysoka liczba mieszkańców całej parafii sambijskiej nakładała na plebanów zwiększone powinności duszpasterskie.

Czy byli im w stanie podołać i czy istotnie kler sambijski zdołał prowadzić głębszą chrystianizację Prusów, postępując się ich rodzimym językiem? Źródła są wprawdzie bardzo lakoniczne i ogólnikowe, choć dość wymowne: jeszcze w pierwszej połowie XV wieku biskup sambijski Michał (1425—1441) musiał wydawać mandat, zakazujący pełnienia obrzędów pogańskich w swojej diecezji, zwłaszcza zaś składania ofiar zwierzęcych i z mącznych potraw oraz tzw. „ponownego chrztu” dzieci chrześcijańskich i nadawa-

¹⁶ L. Weber, op. cit., s. 513 i n.; K. Kasiske, op. cit., s. 72 i n.

¹⁷ R. Wenskus, *Kleinverbände und Kleiräume bei den Prussen des Samlandes*, w: *Vorträge und Forschungen*, Bd. 8, Konstanz 1964, s. 212; por. też G. Mortensen, *Der Gang*, s. 5, 18 H. Mortensen, *Die Siedlungsgeographie des Samlandes*, Stuttgart 1923, s. 60.

nia im nowych imion (pruskich)¹⁹. Znajomość języka pruskiego nie mogła być wielka wśród kleru parafialnego na Sambii, jeśli w kościołach tamtejszych nadal musieli funkcjonować tłumacze pruscy (Tolken), którymi w początkach XIV wieku bywały nawet osoby małoletnie. Statuty biskupa sambijskiego z około 1310 r. dopuszczają taką możliwość tylko w przypadku groźby śmierci lub w pilnej potrzebie²⁰. Zwracają też one uwagę na rozległość parafii na Sambii łągudząc obowiązek dojeżdżania proboszcza z domu do kościoła dla odprawiania godzin kanonicznych. Wręcz sugestywnie brzmi przy tym relacja krzyżackiego księdza Pawła Zyndela, przebywającego okresowo, w r. 1452, w odległej wprawdzie Ragnecie (na północno-wschodnim krańcu diecezji sambijskiej), zamieszkałej przez Niemców i Skalowów: Zyndel skarżył się na brak umiejętności kaznodziejskich, nauczycielskich i językowych proboszcza ragneckiego, i obojętność na te sprawy komtura. Akcentował, iż ludność w Ragnecie jest zadowolona, gdyż on, Zyndel, głosił nauki w języku niemieckim i pruskim („quod eis predicavi et informavi... tam in theutonico, quam prutenico”²¹).

Wyciągnąć więc można wniosek, iż na organizacji parafialnej pruskiej Sambii w XIV i pierwszej połowie XV wieku ciążyło związanie jej z organizacją państwową i zamkową Zakonu Krzyżackiego. Doprowadziło to do utworzenia dużych, wieloosadowych parafii w zachodniej strefie Sambii, które zapewne z trudnością tylko mogły zapewnić obsługę duszpasterską, zbyt licznych tam, wiernych. Nie wiemy też nic o szkoleniu chłopów pruskich przez biskupów czy kapitułę sambijską na wzór warmiński, co dodatkowo utrudniało pełnienie duszpasterstwa wśród Prusów, których chrystianizacja z trudnościami tylko mogła utrwać się, nie usuwając pogańskich nadal obyczajów czy mentalności. Przykład, choć sporadyczny, z Ragnety z roku 1452 zdaje się dobrze ilustrować połowiczność działań duszpasterskich niemieckiego kleru w diecezji sambijskiej.

Zauważyć też należy, iż ten ścisły związek osadnictwa i administracji państwa zakonnego z organizacją parafialną na Sambii doprowadził do jej odmiennego wykształcenia niż w pozostałych regionach Prus. Ten typ wielowioskowej organizacji parafialnej, z jednolitą etnicznie — w zasadzie — ludnością pruską, a związany z administracją państwową — jak się wydaje — nie był w stanie zapewnić należytej opieki duszpasterskiej ze strony niemieckiego chyba w większości kleru parafialnego.

Jednak w części środkowej i zachodniej Prus przeważał odmienny typ parafii: jedno- lub kilkuwioskowej, przede wszystkim we wsiami czynszowych obdarzonych prawem chełmińskim przez władze Zakonu Krzyżackiego lub biskupie, w mniejszym stopniu przez rycerstwo. Na mapie G. Mortensen uderza wyraźnie przewaga tych właśnie (około 520) kościołów parafialnych z XIV wieku (łącznie z miejskimi), wyposażonych zazwyczaj w cztery łany chełmińskie. Nie znamy niestety w większości liczby osad przynależnych do tych parafii i skazani znowu jesteśmy na egzemplifikację, choć ważną w przypadku obszarów mieszanym etnicznie, tj. prusko-niemieckich.

Z badań R. Wenskusa, nieco korygowanych przez H. Wunder, wynika, że

19 F. Blanke, op. cit., s. 29.

20 Ch. Krollmann, *Eine merkwürdige samländische Urkunde*, *Altpreuussische Forschungen*, 1934, Bd. 11, s. 32 i n.

21 Geheimes Staatsarchiv, Berlin—Dahlem, Ordensbriefarchiv, nr 11253; G. Mortensen, *Der Gang*, s. 23. Niemieckie tłumaczenie u W. Sähma (*Geschichte der Stadt Labiau Labiau* 1942, s. 61) jest bardzo niedokładne.

sieć kościołów (XIV w.) w zasadzie nawiązywała do 22 obiektów, wzniesionych przez Prusów po roku 1249 na mocy zobowiązań układu w Dzierzgoniu, w poszczególnych „terrae”, w Pomezaniu, Warmii i Natangii, na terenach należących do nobilitów pruskich. Sieć ta uległa jednak znacznej modyfikacji od schyłku XIII w. Większość kościołów przeniesiono do nowo lokowanych obok wsi na prawie chełmińskim, niektóre tylko trwały obok nich, jak zwłaszcza pomezkański Św. Wojciech (St. Albrecht) — Chomor Sancti Adalberti przy wsi Lubochowo (Liebwalde) w komturstwie dzierzgońskim²². Dodać też wypada, że niektóre kościoły parafialne w XIII wieku były lokowane w dawnych pogańskich miejscach kultowych jak Święty Gaj — Heiligenwalde w komturstwie dzierzgońskim, komornictwo Kiersity (Kirsiten), Dexen w dawnej Natangii czy klasztor Potollen (Waldeck) obok pruskiego Romowe. Te parafialne wsie niemieckie nadal były otoczone osadami pruskimi i nie należały administracyjnie do tzw. urzędów leśnych, obejmujących wyłącznie niemieckie wsie czynszowe. W ich też pobliżu władze zakonne lokowały częściowo siedziby dworów sądowych (Richthöfe) dla komornictw pruskich.

Powyższe uwagi trzeba mieć na względzie przy analizie elementów niektórych skupisk parafialnych z ludnością pruską, w granicach parafii ukształtowanych już po stłumieniu powstań pruskich i utrwaleniu się sieci osadnictwa czynszowego na prawie chełmińskim w XIV wieku. Nasuwają się tutaj dwa pytania: czy Zakon Krzyżacki i biskupstwa tworzyły sieci parafialne odrębne dla Prusów i Niemców, a jeśli nie — to jak wyglądała rola i miejsce wsi pruskich w tym jednolitym systemie parafialnym. Dotychczasowa literatura zgodnie podaje, że osobne parafie dla Prusów tworzone w znikomej tylko liczbie (M. Rousselle, A. Semrau, L. Wakuluk), bądź tylko jako filie (A. Olczyk). Najskrajniejszy pogląd (E. Guttzeit) neguje w ogóle istnienie kościołów dla Prusów, akcentując wspólnotę nabożeństw niemieckich i pruskich wiernych, najwyżej w osobnych godzinach. Autor ten uważa, że sieć kościołów była w XIV wieku znacznie gęstsza niż w okresach późniejszych.

Przyjrzyjmy się obecnie szczegółowszemu obrazowi parafii w części komturstwa elbląskiego, konkretnie w komornictwach Burdajny, Pasłek, Miłakowo, Morąg oraz Łukta, przynależnych częściowo do diecezji warmińskiej a częściowo pomezkańskiej. Obszar ten liczył około 1500 km², a znajdowały się na nim w połowie XV wieku łącznie 383 osady (w tym 4 miasta), 64 osady były to wsie chłopskie pruskie, 137 — osady rycerstwa pruskiego, 63 wsie czynszowe niemieckie. Liczbę parafii w połowie XV wieku Germershausen ustalił na 31. Średnio więc na parafię przypadało aż 12 osad. Te 31 parafii z ich granicami (stan z r. 1543) Germershausen skonfrontował z siecią osadniczą z połowy XV wieku i skartografował. Mapa jego ukazuje wyraźnie przemieszanie elementów etnicznych przy przewadze elementu niemieckiego, choć z dość silnymi grupami chłopów i wolnych pruskich w komornictwach Burdajny, Miłakowo i Łukta. Jednocześnie te właśnie okręgi wykazują istnienie dużych parafii, obejmujących tak osady niemieckie, jak pruskie. Będą to w szczególności w części północnej parafia Młynary (miejska), Wilczęta i Dobry, w środkowej — Zielonka Pasłęcka i Miłakowo (miejska). Natomiast rozległa parafia Łukta na południowym cyplu obejmowała właściwie wyłącznie około 23 wsi chłopów pruskich i osady wolnych pruskich. Tylko parafia w Łukcie z sie-

²² R. Wenskus, *Zur Lokalisierung der Prussenkirchen des Vertrages von Christburg 1249, w: Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*, Bad Godesberg 1967, s. 121 i n., z korekturami H. Wunder, op. cit., s. 56, przyp. 237a.

dzibą usytuowaną pod zamkiem komornictwa — a zarazem w pruskiej liście, przypomina sambijskie parafie podobnego typu. Dlatego też jest uznawana za jedyną parafię dla Prusów na tym obszarze (a więc jedną na ogółem 31 parafii²³). Parafie z ludnością mieszaną obejmują po kilkanaście osad niemieckich i pruskich. Istnienie małych parafii czy filii pruskich nie jest wykazane. Ogółem w tych pięciu komornictwach na 31 parafii, wg Germershausena, przypadało w połowie XV wieku około 16 000 dusz, co przeciętnie daje około 520 dusz na parafię. Niewątpliwie jednak parafia w Łukcie ze swoimi 25 osadami należała do znacznie wyżej zaludnionych, na wzór sambijskich. Odległość wsi pruskich, w parafiach mieszanych, od kościoła była dość znaczna, wynosiła tutaj do 8 km. Również w parafii Łukta niektóre kościoły leżały około 12 km od kościoła.

W sąsiednim komturstwie dzierzgońskim, o powierzchni 1240 km², w okresie panowania Zakonu znajdowało się (według obliczeń H. Wunder²⁴) w początkach XV wieku 35 kościołów, jednak liczba parafii wiejskich wynosiła 24, a miejskich 3 (Dzierzgoń, Zalewo, Miłomłyn), razem 27. Leżały one w całości na terenie diecezji pomezkańskiej. Na obszarze tym leżało 190 osad wiejskich, w tym 34 czynszowe wsie niemieckie, 58 wsi pruskich i 94 osady należące do wolnych, także głównie pruskich. Razem z trzema miastami, przy 193 osadach jedna parafia przypadała na 7 osad. Przy liczbie około 15 000 mieszkańców komturstwa w tym okresie, z czego ponad połowę stanowią Prusowie, na km² całości obszaru (wg H. Wunder) przypadało 12,1 osób, a około 15 osób na km² obszaru zasiedlonego (1000 km² w całości). Natomiast na jedną z 27 parafii komturstwa przypadałoby średnio 555 osób, co nie wydaje się liczbą zawyżoną, chociaż Wunder słusznie zwraca uwagę, iż gęstość zaludnienia we wsiach pruskich była wyższa prawie o połowę niż we wsiach czynszowych niemieckich (15,3—22,8 ludzi na km²)²⁵. Dlatego też parafie zamieszkałe częściowo lub w całości przez ludność pruską musiały być gęściej zaludnione.

Pora obecnie przyrzeć się choćby w przybliżeniu sieci parafialnej komturstwa dzierzgońskiego około roku 1400. Z 27 parafii do części przynależało, bez wątpienia, mniej osad niż w XVI wieku (10—20 osad). Na 24 kościoły parafialne wiejskie większość znajdowała się na terenie wsi czynszowych niemieckich, podobnie jak siedem kościołów pełniących rolę filii²⁶. Uwzględniając jeszcze 3 parafie miejskie można stwierdzić, że przeważająca część kościołów parafialnych czy filialnych leżała na terenach zamieszkałych przez ludność niemiecką i jej w pierwszym rzędzie służyła.

Istotnie mapa H. Wunder *Die Siedlungen in der Komturei Christburg um 1390 dargestellt nach Rechtsgruppen* (skala 1:100 000), zwłaszcza zaś komentarz do niej wyraźnie stwierdzają, iż tylko dwa kościoły: Balewo i Krasna Łąka (ten ostatni to zapewne XIII-wieczny kościół pruski z „terra Lingwar”) leżały na terenach zamieszkałych przez wolnych pruskich i były, bez wątpienia, parafiami dla Prusów. Trzeci, założony w połowie XIII w. przez Prusów i — początkowo — dla Prusów to kościół Św. Wojciecha (St. Albrecht). W połowie XV wieku obok znajdowała się niemiecka wieś czynszowa Lubochowo, z kościołem filialnym dla tamtejszych chłopów niemieckich. Kościół Św. Wojciecha musiał zatem obsługiwać sąsiednie wsie pruskich wolnych położone

23 P. Germershausen, op. cit., ss. 56, 119.

24 H. Wunder, op. cit., ss. 156 i n., 254.

25 Ibidem, s. 165.

26 Ibidem, s. 55.

na wschód. Został on zniszczony w pierwszej połowie XVI w. i trudno ustalić zasięg jego oddziaływania duszpasterskiego²⁷. Natomiast ze stosunkowo późnej wizytacji kościelnej z pierwszej połowy XVII w. wynika, że w rejonie Dzierzgonia (należącym wówczas do Polski) funkcjonowały jeszcze tylko parafie w Krasnej Łące, Dzierzgoniu, Bągarcie i Starym Targu²⁸.

W konsekwencji tylko znikoma liczba wsi pruskich chłopów i wolnych, w zachodniej strefie komturstwa, miałyby własne kościoły parafialne im głównie służące. Za najbardziej trafną uznać należy przy tym opinię H. Wunder. Jak twierdzi autorka, z analizy sieci parafialnej komturstwa dzierzgońskiego wynika, iż to nie Zakon planowo zakładał parafie we wsiach czynszowych niemieckich, lecz sami chłopci, którzy pragnęli mieć własny kościół w swojej wsi, choćby filialny. Zakon występował tylko jako patron i wyposażał kościół w ziemię, natomiast chłopci płacili meszne (Messkorn), a nawet pokrywali koszty budowy kościoła. Natomiast pruskie wsie siłą rzeczy były w większości zmuszone do korzystania z duszpasterskich usług we wsiach niemieckich gmin wiejskich. Uderzające, iż na terenie tego komturstwa nie spotykamy śladów organizacji wielkich parafii pruskich na wzór sambijskich czy takich, jak Łukta, pokrywających się terenowo z komornictwami. W siedzibach komornictw dzierzgońskich nie stwierdzono istnienia kościołów. H. Wunder zauważyła tylko obecność kilku kamieni ołtarzowych m.in. w Niemojkach i Karpowie — siedzibach komornictw i dworów Zakonu. Kamienie te mogły służyć głównie jako kaplice dla urzędników Zakonu, ale i dla okolicznej pruskiej ludności (podobnie jak kaplica na folwarku Zakonu w Dolnym). Byłyby to jednak tylko półśrodki nie zmieniające stwierdzenia, iż Zakon nie zatroszczył się na tym terenie o sieć parafialną dla Prusów, w większości komornictw, zmuszając ich do korzystania z kościołów dla ludności niemieckiej. Być może, iż część kleru pomezjańskiego istotnie rekrutowała się z pruskich wolnych i sporadycznie udawała się na wyższe studia zagraniczne (Wunder), pytanie jednak, czy po powrocie wracała do pruskich parafii²⁹.

Porównawczo można jeszcze przyrzeć się stosunkom w części komturstwa pokarmińskiego (Brandenburg) — komornictwa Krzyżpork, Knauten i Domnowo oraz części komturstwa bałgijskiego z komornictwami Cyntry, Pruska Iławka i Woryny, położonymi na terenie diecezji warmińskiej. Choć opracowanie M. Rousselle'a objęło tylko niektóre części tych komornictw (w granicach powiatu iławckiego z XX w.) to jednak wyjaśnia ono większość interesujących nas problemów³⁰. Mapa odtwarzająca osadnictwo i kościoły w aspekcie etnicznym wykazuje, że większość kościołów parafialnych i tutaj znajdowała się we wsiach czynszowych niemieckich bądź w miastach (Domnowo, Górowo Iławckie, Cyntry, Krzyżpork) czy w liszce Pruska Iławka. W komornictwach należących do komturstwa bałgijskiego: Cyntry, Woryny i Pruska Iławka, w części objętej badaniami Rousselle'a (w całości znalazło się w niej tylko komornictwo Woryny) było 12 kościołów parafialnych, w tym dwa miejskie i zapewne jeden filialny. We wsiach pruskich leżały tylko 3 kościoły: 2 — w komornictwie iławckim, jeden filialny w komornictwie Cyntry, a w komornictwie Woryny nie było żadnego. Należy sobie przy tym

²⁷ Ibidem, ss. 52—53. Autorka omyłkowo nie oznaczyła kościoła przy Krasnej Łące (Schönwiese).

²⁸ Por. M. Biskup, *Prusy Królewskie*, s. 121 i n.

²⁹ H. Wunder, op. cit., ss. 87—88, przyp. 248a.

³⁰ M. Rousselle, op. cit., s. 33 i mapka.

uświadomić, że w całym komornictwie Cynty w r. 1437 znajdowały się wyłącznie wsie pruskich chłopów (na 300 radłach — Haken) i 94 pruskich wolnych, przy czterech tylko służbach rycerskich chełmińskich i magdeburckich³¹. Praktycznie więc blisko 40 osad pruskich należało do jednej parafii w Cyntach, jeśliby przyjąć, iż zaznaczony przez Rousselle'a kościół w pruskiej wsi Awsynen (tj. Hussenhnen) był filialnym (miejscowości tej nie wykazuje jednak mapa G. Mortensen). Czyżby sieć parafialna w komornictwie Cynty nawiązywała do sambijskich komornictw-parafii? W każdym razie parafia ta byłaby ogromna, a przy tym siedziba jej położona była w mieście z ludnością w znacznej mierze niemiecką.

Podobnie w części komornictwa ławeckiego, w którego zachodniej strefie przewaga elementu pruskiego była bezapelacyjna, istniała tylko jedna parafia w Dexen (centrum dawnego kultu pogańskiego). Obsługiwała ona znowu kilkanaście osad pruskich, obok jednej parafii niemieckiej w Polkitten i lizki Pruska ławka (niewątpliwie z mieszaną ludnością). W komornictwie Woryny działało 8 kościołów parafialnych (w tym jedna parafia miejska w Górowie ławeckim), z których żadna nie znajdowała się we wsi Prusów, których tu zresztą było mniej niż ludności niemieckiej.

W części należącej do komturstwa pokarmińskiego, z komornictwami Krzyżpork, Knauten i Domnowo (to ostatnie tylko częściowo w zasięgu mapy Rousselle'a) znajdowało się 15 parafii, w tym dwie w miastach (Domnowo i Krzyżpork), a 5 parafii we wsiach pruskich.

W komornictwie Krzyżpork, o przewadze ludności pruskiej, były 4 parafie (w tym jedna miejska — Krzyżpork); tylko jedna była we wsi pruskiej (Krücken). W komornictwie Knauten, o mieszanym składzie ludności, 6 parafii mieściło się w niemieckich osadach, a 3 w pruskich. W części komornictwa Domnowo były tylko 3 parafie niemieckie (w tym jedna miejska) i jeden klasztor augustianów-eremitów w Potollen (w pobliżu dawnego miejsca kultu pruskiego — Romowe).

W dalszej części komturstwa bałgijskiego — komornictwo kętrzyńskie i urząd leśny Sątoczno — L. Wakuluk³² ustaliła w pierwszym z nich 7 parafii (w tym jedna miejska — Kętrzyn), w drugim również 7 (w tym jedna miejska w Sępopolu i jedna w liszce Sątoczno). O ile w komornictwie kętrzyńskim nie było parafii pruskiej, to w urzędzie leśnym Sątoczno — jedna (Garbno-Laggarben), także parafię w liszce Sątoczno trzeba uznać za mieszaną etnicznie. Czołową rolę odgrywały parafie miejskie (Kętrzyn i Sępopol) bądź w liszce Sątoczno, obok parafii w Garbnie (Lamgarben) czy Łabędniku, które były wsiami czynszowymi na prawie chełmińskim. Należało do nich 5—12 osad, w tym w znacznej mierze osady rycerskie czy wsie chłopskie pruskie. Do pruskiej parafii Garbno (Laggarben) należała tylko jedna osada, nb. czynszowa wieś niemiecka (!). Odległość wsi pruskich od parafii w komornictwie kętrzyńskim wynosiła do 10 km, w urzędzie leśnym Sątoczno — do 6 km.

Dodajmy też porównawczo, że w strefie nadwiślańskiej, w wójtostwie sztumskim, A. Semrau ustalił istnienie 14 parafii w niemieckich wsiach czynszowych. Natomiast rozpatrując 14 wsi pruskich odnalazł tylko jedną parafię (Dąbrówka Pruska³³).

Powyższe dane, aczkolwiek niepełne, potwierdzają, że w komturstwie

31 Ibidem, s. 41.

32 L. Wakuluk, op. cit., ss. 384—385 (mapka).

33 A. Semrau, *Die Orte und Fluren*, s. 16.

dzierzgońskim przeważały parafie w niemieckich wsiach czynszowych lub w miastach; pruskich parafii było mało. Niektóre z nich, jak Dexen w komornictwie ławeckim, musiały zapewne obsługiwać pokaźną liczbę osad pruskich. Znamienne też, że jedna parafia w mieście Cynty miała obsługiwać całe rozległe komornictwo, co by znowu nawiązywało do typu sambijskiego, chociaż w mieście nie było zamku komorniczego, jak w Sambii. Podobnie w siedzibie komornictwa Knauten nie było parafii. Nie widać więc jakiejś konsekwencji przy organizowaniu parafii na tych obszarach. Uderza zaś włączenie, większości chyba, osad pruskich do parafii w niemieckich wsiach czynszowych czy miastach, przy odległościach do 10 km poszczególnych osad od kościoła. Dlatego zgodzić się wypada z tezą M. Rousselle'a, że kościołów pruskich było zbyt mało. Na zdecydowanej większości obszaru przeważały parafie z mieszaną ludnością, a także z kościołem parafialnym — we wsi czynszowej i w mieście, ostatecznie w liście o mieszanym charakterze ludności. Konieczne więc musiało być posługiwanie się i tutaj księżmi znającymi oba języki — niemiecki i pruski, lub tłumaczami. Wątpliwe, czy edukacja pruskich chłopców nawet na Warmii była w stanie zapewnić obsadę wszystkich parafii diecezjalnych i chyba w większości dominował tłumacz pruski.

IV

Uwagi powyższe wypada zamknąć stwierdzeniem o ich niepełności i ułamkowości, spowodowanych materią rzeczy i niedostatkami dotychczasowych opracowań. Jedno wydaje się pewne: pełniejsze zbadanie tych problemów jest konieczne, aby pełniej i jeszcze sprawiedliwiej wyważyć ocenę zarówno działalności Zakonu Krzyżackiego, jak i władz Kościoła katolickiego dla chrystianizacji Prus. Wydaje się, że punktem wyjścia powinno być odtworzenie sieci parafialnej Prus Książęcych od roku 1543, aby metodą retrogresji dokonać korektur w obrazie ustalonych na ten okres parafii, eliminując nowo powstałe, od drugiej połowy XV wieku, czy uzupełniając go zlikwidowanymi. Wizytacje kościelne z XVI wieku pozwolą też, jak w przypadku Sambii, stwierdzić czy dalej działali tłumacze pruscy. Trzeba też będzie dokonać ogromnej kwerendy w „Ordensbriefarchiv” i „Ordensfolianten” w Berlin-Dahlem, czy w zbiorach z kancelarii biskupów warmińskich, aby wydobyć tkwiące w nich na pewno dane np. o stosunku urzędników Zakonu do obsady parafii w Prusach lub o poziomie poszczególnych duchownych (w stylu danych z ciekawej pracy Georga Materna o późnośredniowiecznej Warmii³⁴, temat ten tutaj celowo pominięto). Z całkiem przypadkowej kwerendy w Geheimes Staatsarchiv, Berlin-Dahlem wynika np., że o obsadzie probostw w poszczególnych komturstwach decydowała często protekcja urzędników Zakonu, ale i np. oficjalów warmińskich u wielkich mistrzów czy ich wpływowych kapelanów (jak konkretnie w wójtostwie lipienieckim i komturstwie kowalewskim w ziemi chełmińskiej czy wójtostwie tczewskim na Pomorzu Gdańskim na przełomie XIV—XV w.). Praktyka ta prowadzić mogła do nominowania nie najbardziej odpowiednich, ale najsilniej protegowanych duchownych³⁵. Konieczne byłoby w ogóle wydanie większej publikacji w rodzaju

34 G. Matern, *Die kirchlichen Verhältnisse in Ermland während des späten Mittelalters*, Paderborn 1953.

35 Por. Geheimes Staatsarchiv, Berlin—Dahlem, Ordensbriefarchiv, nr 28370, 28386, 28387, 28403, 28462.

Prussia sacra mediaevalis, z pełnym zestawem także parafii, duchownych, słownikiem ich i kartograficznym obrazem. Wypełni to choć częściowo dotkliwą lukę w historiografii Prus czasów Zakonu Krzyżackiego, doprowadzi do pełniejszego zrozumienia nie tylko zasług, ale i połowiczności osiągnięć tegoż Zakonu i kleru pruskiego.

OBSADZONE I NIE OBSADZONE KOŚCIOŁY PARAFIALNE PRUS
W I POŁOWIE XVI WIEKU

o — kościoł nie obsadzony
x — kościoł obsadzony

Abschwagen o	Brokowo — Brakau o	Dziétrzychowo — Dietrichs-
Alembork — Allenburg x	Bronowo — Brunau o	dorf o
Almenhausen x	Brzydowo — Seubersdorf o	Dziurdziewo — Dzurzdau (Thal-
Arnau x	Bukowice — Buchholz o	heim) x
Asuny — Assauen x	Burdyny — Bordehnen o	
	Burkat — Borchersdorf o	Elbląg — Elbing x
Babiak — Frauendorf o	Butryny — Wuttrienen x	Elgnowo — Elgenau o
Bagart — Baumgart o	Byewo — Balau o	Elgnówko — Gilgenau o
Balga — Balga x	Bynowo — Bienau o	Eldyty — Elditten x
Baloszycy — Gross Bellschwitz o	Bystrzyce — Bisterfelde x	Elk — Lyck x
Bāndalis o		Engelau o
Barciany — Barten x	Cerkiewnik — Münsterberg o	
Barzewko — Alt-Wartenburg x	Chmielówko — Auer o	Falknowo — Gross Falkenau o
Barzewo — Wartenburg x	Chojnik — Hagenau o	Fiszewo — Fischau x
Bartąg — Gross Bertung x	Chruściel — Tiedmannsdorf o	Florczaki — Eckersdorf o
Bartoty Wielkie — Gross Bart-	Cygany — Zigahnen (Diet-	Frankowo — Frankenau o
telsdorf o	marsdorf) o	Frączki — Fleming o
Bartoszyce — Bartenstein x	Cynten — Zinten x	Frednowo — Frōndenau o
Bażyńy — Basien x	Czarne — Nieder Zahren o	Friedenberg x
Benowo — Bōnhof o	Czernik — Schwarzstein x	Frombork — Frauenburg x
Bęsia — Bansen o		Frydląd — Friedland x
Biała Piska — Biālla (Gehlen-	Dąbrowa (braniewski) —	Frygnowo — Frōgenau o
burg) * x	Schōndamerau o	Fuchsberg o
Białuty — Biallutten o	Dąbrowa (szczycieński) —	
Biedkowo — Betkendorf o	Schōndamerau x	
Bieniewo — Benern x	Dąbrówka Malborska —	Galiny — Galligen x
Biesowo — Bōssau x	Deutsch Dammerau x	Gaidowo — Goidau o
Biezlawki — Bēslack x	Dąbrówno — Gilgenburg x	Garbno (gierdawski) — Laggar-
Biskupice — Bischdorf o	Deutsch Wilten o	ben o
Biskupiec — Bischofsburg x	Dębowiec — Eichholz o	Garbno (kętrzyński) — Lamgar-
Biskupiec Pomorski — Bi-	Długobór — Langwalde x	ben x
schofswerder x	Dobre Miasto — Guttstadt x	Gardeja — Garnsee x
Biszynek — Bischofstein x	Dobrocin — Gross Bestendorf o	Gardyny — Gardienen o
Blanki — Blankensee x	Dobry — Döbern x	Gdakowo — Dakau o
Bludowo — Bludau x	Dobrzyńka — Guttenfeld o	Georgenau o
Bobus o	Dobrzyńki — Weinsdorf o	Georgenburg x
Boguchwały — Reichau x	Dollstädt o	Gertlauken o
Borschersdorf x	Domnowo — Domnau x	Cierdawy — Gerdaunen x
Boreczno — Schnellwalde o	Drygaly — Drygallen (Drigels-	Gietrzwałd — Dietrichswal-
Boręty — Barent x	dorf) x	de x
Borki — Borken x	Durąg — Döhringen x	Gierzwałd — Geierswalde x
Bōttchersdorf x	Dylewo — Döhlau o	Girgajny — Gergehnen o
Boże — Bosemb (Bussen) x	Dywitly — Diwitten x	Głizycko — Lötzen x
Bożęcin — Gross Gottswalde o	Działdowo — Soldau x	Głaznoty — Marienfelde o
Bramka — Himmelforth o	Dziarny — Gross Sehren o	Głęboczek — Tiefensee o
Branlewo — Braunsberg x	Dzierzgoń — Christburg o	Głotowo — Glottau x
Braunwald — Braunsvalde x	Dzierzguty — Mensguth x	Gnojewo — Gnojau x

* Nazwy miejscowości, podane w nawiasach, posiadają formę jaką nadało im w r. 1938, bądź też po r. 1939, przy powtarzających się nazwach podano nazwy powiatów (sprzed 1975 r.).

- Goldbach x
 Goryń — Guhringen o
 Gościszewo — Braunsvalde x
 Górowo Haweckie — Landsberg x
 Grabinek — Klein Gröben o
 Grabowiec — Schönwalde o
 Grądko — Gross Thierbach o
 Grodziec — Thiergart o
 Gromoty — Gramten o
 Gronowo — Grunau o
 Gross Lauth o
 Gross Legitten x
 Gross Neukirchniederung x
 Gross Ottenhagen x
 Gross Rodersdorf o
 Gross Schöna u x
 Gródko — Grodtken o
 Grünlinde o
 Grünhain x
 Gryźliny — Grieslienen x
 Grzęda — Sturmhübel x
 Grzybiny — Gross Grieben o
 Gudniki — Gudnick o
 Gumńska — Gross Rupperswalde o
 Gutkowo — Göttkendorf o
 Haffstrom x
 Heiligenwalde x
 Henrykowo — Heinrikau x
 Hermsdorf o
 Idzbark — Hirschberg o
 Igmalin — Reimerswalde o
 Iława — Deutsch Eylau x
 Iławka — Preussisch Eylau x
 Jachowo — Hanswalde o
 Jakubowo Kisielickie — Jakobau o
 Janiki Wielkie — Hanswalde o
 Janikowo — Haushagen o
 Januszewo — Januschau o
 Januskowo — Januschkau (Osterschau) x
 Jarandowo — Süssenberg o
 Jarnoltowo — Gross Arnsdorf o
 Jaskowo — Jäskendorf o
 Jawty Wielkie — Gross Jauth x
 Jazowo — Jessau o
 Jedwabno — (Gedwangen) x
 Jelonki — Hirschfeld x
 Jemiołowo — Mispelsee o
 Jerzynowo — Germau x
 Jesionowo — Eschenau o
 Jeziernik — Schönsee o
 Jeziorany — Seeburg x
 Jędrychowo (braniewski) — Heinrichsdorf o
 Jędrychowo (iławski) — Heinrichau o
 Jonkowo — Jonkendorf x
 Judyty — Juditten x
 Jurki — Georgenthal o
 Kalinowo — Kallnowen (Dreimühlen) x
 Kalnik — Kahlau o
 Kalwa — Kalwe x
 Kalduny — Gross Schönforst o
 Kandyny — Canditten o
 Kanigowo — Kandien x
 Kaymen x
 Kremitten x
 Kętrzyn — Rastenburg x
 Kiersztanowo — Gross Kirssteinsdorf o
 Kisielice — Freystadt x
 Kiwity — Kiwitten x
 Klasztorok — Klösterchen o
 Klebark Wielki — Gross Kleeberg x
 Klecewo — Gallnau o
 Klein Dexen x
 Klein Schöna u o
 Klewki — Klaukendorf x
 Klimy — Harnau o
 Klonowo — Klonau o
 Klajpeda — Memel x
 Kłębowo — Wernegitten o
 Kmiecín — Fürstenau x
 Kobuły — Kobulten x
 Kochanówka — Stolzhaßen o
 Kolno — Gross Koellen x
 Koniecwald — Konradswalde x
 Kończewice — Kunzendorf x
 Kortmedien o
 Kosakowo — Marienthal o
 Kościeleczi — Koscelecky (Warnau) x
 Koślinka — Kiesling x
 Kozłowo — Gross Koschlau o
 Kozłówek — Klein Koslau (Kleinkosel) o
 Kraplewo — Kraplau o
 Kraskowo — Schönfliess x
 Krasna Łąka — Schönwiese o
 Krasnolipie — Schönlinde o
 Kraszewo — Reichenberg x
 Krawczyki — Kraftshagen o
 Krekole — Krekollen o
 Królewiec — Königsberg x
 Królewo — Königsdorf x
 Kruki — Krücken (Krugken) o
 Krzykoty — Gross Hasselberg o
 Krzyżanowo — Notzendorf x
 Krzyżpork — Creuzburg x
 Książnik — Herzogswalde o
 Kuhmenen x
 Kumielsk — Kumilsko (Morgen) x
 Kunki — Kunchengut o
 Kurkowo — Kurkau o
 Kwidzyn — Marienwerder x
 Kwiecewo — Queetz x
 Kwietniewo — Blumenau x
 Labehnten o
 Labiawa — Labiau x
 Lamkowo — Gross Lamkendorf x
 Laptau x
 Lank o
 Laseczno — Gross Herzogswalde o
 Lasowice — Gross Lesewitz x
 Laukschken x
 Lechowo — Lichtenau x
 Leginy — Legienen x
 Lesiska — Reichwalde o
 Leszcz — Heeselicht o
 Leśnica — Freiwalde o
 Lewald Wielki — Gross Lehwalde o
 Lichnowy — Gross Lichtenau x
 Lichtenhagen x
 Lidzbark Warmiński — Heilsberg x
 Liksajny — Nickelshagen o
 Lipica — Lindenau o
 Lipiec — Lippitz o
 Lipowina — Lindenau o
 Lipowo — Leip x
 Lisewo (malborski) — Liesau x
 Lisewo (elcki) — Lyssewen (Lissau) x
 Lisnowo — Leistenau x
 Löwenhagen o
 Lubieszewo — Ladekopp x
 Lubochowo — Liebwalde x
 Lubomino — Arnsdorf x
 Ludwigswalde x
 Lutry — Lautern x
 Lwowiec — Löwenstein x
 Łabędnik — Gross Schwansfeld x
 Łajsy — Layss o
 Łankiejmy — Langheim x
 Ławice — Hansdorf o
 Ławki — Lauck x
 Łączno — Wiese o
 Łęcze — Lenzen x
 Łęgowo — Langenau o
 Łozy — Klingenberg o
 Łubnowy — Gross Liebnau o
 Łukta — Locken x
 Łupowo — Wildenheim o
 Łyna (Frydląd) — Allenau o
 Łyna (nidzicki) — Lahna o
 Łysakowo — Lissaken o

Mahnfeld x	Olsztyn — Allenstein x	Przezmark (morąski) — Preus-
Majdany Wielkie — Gross	Olsztynek — Hohenstein x	sisch Mark o
Altenhagen o	Opyń — Open o	Przezmark (elbląski) — Preus-
Malbork — Marienburg x	Orneta — Wormditt x	sischmark x
Mańki — Manchengut x	Ornowo — Arnau o	Purda — Gross Purden x
Marianka — Marienfelde x	Orzechowo — Nossberg o	Puschdorf o
Marwald — Marwalde o	Orzysz — Arys x	Quednau x
Marynowy — Marienau x	Osetnik — Wussen x	Radostowo — Freudenberg x
Mauen o	Osiek — Hermsdorf x	Radosze — Freudenberg o
Medenau x	Ostaszewo — Schönberg x	Radzieje — Rosengarten o
Mielno — Mühlen x	Ostrowin — Osterwein o	Radziejowo — Sonnwalde o
Mierki — Mörken o	Ostróda — Osterode x	Ragneta — Ragnit x
Mikolałki — Nikolaiken (Ni-	Ottowo — Ottlau o	Rakowiec — Gross Krebs x
klasikirchen) x	Pacóitowo — Gross Patz-	Ramsowo — Gress Ramsau
Mikolałki Pomorskie — Niko-	dorf o	(Ramsau) x
laiken o	Paluzo — Plausen x	Rańsk — Rheinswein x
Milejewo — Trunz x	Parys — Paaris x	Reszel — Rüssel x
Milakowo — Liebstadt x	Pasiek — Preussisch Hol-	Rodnowo — Roddenau o
Milki — Milken x	land x	Rodowo — Gross Rhodau o
Milomłyn — Liebemühl x	Pasym — Passenheim o	Rogajny — Rogennen o
Miloradz — Mielenz x	Peikiny — Polkitten o	Rogiedle — Regerteln o
Mingajny — Miegennen x	Petersdorf x	Rogóž — Roggenhausen x
Młynary — Mühlihausen x	Peterswalde o	Rossitten x
Moltajny — Moithainen (Mol-	Pęcziszewo — Waltersdorf x	Rózany — Alt Rosengart x
teinen) x	Piele — Pellen o	Różnowo — Rosenau o
Momajny — Momehnen x	Pieniężno — Mehlsack x	Różynka — Rosengarth o
Monasterzysko Wielkie —	Pierławki — Pierławken	Rudawa — Rudau x
Gross Münsterberg o	(Parlack) o	Rudzienice — Raudnitz o
Monłowy Wielkie — Gross	Pierzchały — Pettelkau o	Runowo — Raunau x
Montau x	Pierzwałd (ostródzki) — Pe-	Rusinowo — Rossenau o
Montyki — Montig o	terswalde o	Russ x
Morąg — Mohrungen x	Pierzwałd (sztumski) — Pe-	Ruszkowo — Rauschken x
Mragowo — Sensburg x	terswalde x	Rybaki — Fischhausen x
Mühlhausen x	Pieszkowo — Pershagen o	Rybno — Ribben x
Myszewo — Gross Mausdorf x	Pilec — Pulz o	Rychlinki — Reichenbach x
Myślice — Miswalde o	Piotraszewo — Perswalde x	Rychnowo — Reichenau o
Nakomiady — Eichmedien o	Piotrkowo — Peterkau o	Ryn (giżycki) — Rhein x
Napierki — Naplerken (Wetz-	Plotrowice — Peterwitz o	Ryn (ostródzki) — Rhein o
hausen) o	Piotrowiec — Peterswalde x	Ryn Reszelski — Schellen o
Narzym x	Pisz — Johannisburg x	Saalaun x
Nawiady — Gross Awey-	Plibischken o	Samborowo — Bergfriede o
den x	Pluty — Plauten o	Sarkau x
Nebrowo — Gross Nebraun o	Pławity Wielkie — Gross	Sarnowo — Scharnau x
Neuendorf o	Plauth o	Sątoczno — Leunenburg x
Neuhausen x	Płoskinka — Plasswich x	Sątopy — Santopucy x
Nickelsdorf o	Płońnica — Heinrichsdorf x	Schmодitten x
Nidzica — Neidenburg x	Pobethen o	Schönbaum o
Niedzwiedzica — Bärwalde x	Pogorzala Wieś — Werners-	Schönwalde o
Nordenbork — Nordenburg x	dorf x	Schönwalde x
Norkity — Norkitten o	Pogrodzie — Neukirch x	Schönwalde o
Nowa Cerkiew — Neukirch x	Pokarmin — Brandenburg o	Seligenfeld x
Nowa Wieś — Neudorf x	Pomorska Wieś — Pomehren-	Seppol — Schippenbeil x
Nowa Wioska — (Neudorf-)	dorf x	Setal — Süssental o
chen) o	Pöppeln o	Siedlisko Stare — Ebers-
Nowe Kawkowo — Neu-	Pörschken x	bach o
-Kockendorf x	Posticken x	Skolity — Schlitt o
Nowica — Neumark o	Postolin — Pestlin x	Skowrony — Schmauch x
Nowy Staw — Neuteich x	Powunden x	Skurpie — Skurpien o
Obrynowo — Riesenkirch x	Prabuty — Riesenburg x	Slawka Wielka — Gross
Okartowo — Eckersberg o	Pregelswalde o	Schlafken x
Olbachtowo — Gross Al-	Prosity — Prossitten o	Stonecznik — Sonnenborn o
brechtau o	Próchnik — Dörbeck x	Stupica — Stagenwalde o
	Przełek — Gross Przelken o	

Sokolica — Falkenau o	Swierki — Tannsee x	Wargen x
Sorkwity — Sorquitten x	Święta Lipka — Heiligen- linde x	Welawa — Wehlau x
Srokowo — Drengfurth x	Świętomijsce — Heiligen- bell x	Wencja — Vnedien o
Stańkowo — Riesenwalde o	Święty Gaj — Heiligenwal- de o	Wesołowo — Freudenthal o
Stara Kościelnica — Alt-Mün- sterberg x	Święty Krzyż — Heiligen- creutz x	Węgielstzyn — Engelstein x
Stara Różanka — Alt-Rosen- thal o	Święty Wawrzyniec — Sankt Lorenz o	Węgorzewo — Angerburg x
Stara Welawa — Alt-Wehlau o	Święty Wojciech (Królewiec) — Sankt Albrecht x	Wielbark — Willenberg o
Stare Juchy — Alt Jucha (Alt Fliessendorf) o	Święty Wojciech (morąski) — Sankt Aadaibert o	Wielechowo — Grossendorf o
Stare Miasto (morąski) — Alt- stadt x	Tapiewo — Tapiaw x	Wielki Łęk — Gross Lensk o
Stare Miasto (ostródzki) — Altstadt o	Targowo — Theerwisch x	Wielowieś — Dittersdorf o
Starckenberg o	Tharau x	Wierzno Wielkie — Gross Rautenberg x
Stary Cieszyn — Alt-Teschen o	Thierenberg x	Wiewiórki — Eichhorn x
Stary Dzierżoń — Alt-Christ- burg o	Tiefenthal o	Wigwałd — Wittigwalde o
Starynia — Tolksdorf o	Tłokowo — Lokau o	Wilamowo — Gross Wims- dorf x
Stary Targ — Altmark o	Tolknicko — Tolkemit x	Wilczęta — Deutschendorf x
Stążki — Stangenberg o	Tolkowiec — Tolksdorf x	Wilczkowo — Wolfsdorf x
Steinbeck x	Trinkheim o	Wilkowo Wielkie — Gross Wolfsdorf o
Stergarten o	Trumieje — Gross Tromnau o	Winda — Wenden x
Stębark — Tannenberg x	Trumiejki — Klein Trom- nau x	Witoszewo — Kunzendorf o
Stockheim x	Trzciano — Honigsfelde o	Wojciechy — Albrechtendorf o
Stradamno — Stradem o	Tuja — Tiege x	Wola Młyńska — Herdorf o
Straduny — Stradauen x	Tujec — Tiegenhagen o	Wolnica — Freimarkt o
Straszewo — (Ditrichsdorf) x	Tulawki — Tollack o	Woryny — Worienen o
Sułowo — Schulen o	Turowo — Thurau o	Wozławki — Wuslack x
Surimes — o	Tychnowy — Tiefenau x	Wrzesina — Alt-Schöneberg x
Surowe — Schönau o	Tyłża — Tilsit x	Wysoka — Hohendorf o
Susz — Rosenberg x	Tymowo — Gross Thiemau o	Wystruś — Insterburg x
Sypanica — Scheipnitz o	Tynwałd — Tillwalde o	Wyszkowo — Hohenfürst x
Szaki — Schaaken x	Tyrowo (braniewski) — Thie- rau x	Zaborowo — Saberau x
Szalmia — Schalmey x	Tyrowo (ostródzki) — Thy- rau o	Zajezierze — Segertswalde o
Szawałd — Schadwalde x	Tyweży — Tiefensee o	Zalewo — Saafeld x
Sząbruk — Schönbrück x	Ulnowo — Faulen o	Zantyr — Zantir o
Szczupliny — Szczuplinen (Hechtwinnkel) o	Underwagen x	Zastawno — Schönberg o
Szczurkowo — Schönbruch x	Unikowo — Glockstein x	Zawady — Augliten x
Szczytno — Ortelsburg x	Uzdowo — Usdau x	Ząbrowiec — Sommerfeld o
Szestno — Seehesten x	Villa Jeduns o	Ząbrowo — Sommersau o
Szkotowo — Skottau o	Wandowo — Wandau o	Zebrudo — Seubersdorf o
Szmykwałd — Schmuckwal- de o	Waplewo — Waplitz x	Zebrań — Sauerbaum o
Szropy — Schroop x	Wapnik — Kalkstein x	Zielonka Pasłęcka — Grün- hagen x
Sztum — Stuhm x		Zwierzewo — Thierberg o
Szyldek — Schilddeck o		Zwierzno — Thiergart o
Szymonowo — Gross Sim- nau o		Zabiny — Seeben o
Świątki — Heiligenthal x		Zegoty — Siegfriedswalde x
		Zelazna Góra — Eisenberg x
		Zelazno — Selesen o
		Zelichowo — Petershagen o
		Zulawki — Fürstenwerder x

Zestawienie opracował Robert Traba

BEMERKUNGEN ZUM SIEDLUNGSPROBLEM UND DEN PFARRBEZIRKEN
IN ORDENSPREUSSEN IM 14—15 JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Ziel dieser Bemerkungen ist es, die Wichtigkeit des behandelten Problems hervorzuheben, das in überwiegendem Masse, sowohl in deutschen wie auch polnischen Bearbeitungen, nicht umfassend untersucht wurde. Grund dafür war nicht allein das Fehlen von Verständnis für das Thema sondern auch Schwierigkeiten mit der Quellenbasis. Zu allem Überflus machte das Netz der Pfarrbezirke schon im 15. Jahrhundert eine Reihe Veränderungen durch Kriege, Schaffen neuer Siedlungsbereiche (in Masuren und dem Preussisch Litauen) was seine Untersuchung in Bezug auf eine frühere Zeitspanne erschwerte. Gleichzeitig erschwert dies auch eine Untersuchung, in welchen Grad die Christianisierung der Pruzen wirksam war. Ihren Umfang kann man durch die Untersuchung des Netzes der Pfarrbezirke festlegen, jedoch zusammen mit der ethnischen Struktur und der Struktur des Eigentums in den dazugehörigen Ansiedlungen. Die wichtigsten Bearbeitungen L. Webers (1878) und G. Mortensen (*Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes, Lieferung 3, 1973*) entsprechen nur teilweise den methodischen Anforderungen und sind auch zu flüchtig, dabei enthalten sie auch keine vollständigen Zusammenstellungen der Pfarrbezirke und der im 14. und 15. Jahrhundert zu ihnen gehörigen Dörfern. Interessante Suggestionen dagegen enthalten die neueren Siedlungsstudien H. Wunder (1968) und P. Germershausens (1969) jedoch nur für ausgewählte nordwestliche Gebiete Preussens (Komturei Christburg bezw. die Ämter Pr. Holland, Liebstadt und Mohrunen). Es fehlt auch weiterhin eine Karte, die das Netz der Pfarrbezirke mit den zu ihnen gehörigen Ansiedlungen nach dem Stand aus der Hälfte des 16. Jahrhunderts zeigt, gestützt auf Visitationen des Herzogtums Preussen (ab 1543) resp. Ermland (seit der II. Hälfte des 16. Jahrhunderts).

Die Zahl der preussischen Pfarrbezirke innerhalb der Grenzen von 3 Diözesen: pomesanischer, ermländischer und samländischer könnte im 15. Jahrhundert insgesamt 538 betragen haben (Weber) — 574 (G. Mortensen). Im bischöflichen Ermland fällt ein Kirchspiel auf 5 Ansiedlungen, im bischöflichen Pomesanien — nur auf 2,5 Ansiedlungen, dagegen im Samland — sogar auf 14 Ansiedlungen. Die dortigen Pfarrbezirke zum grössten Teil von Pruzen bewohnt, umfassten im westlichen Teil ganze Kammerämter (R. Wenskus) und zählten sogar 20—30 Ansiedlungen, wobei die Zahl der Seelen 1800—2600 betrug, was eine hohe Zahl ist. Dies musste eine weitreichende Christianisierungsaktion erschweren, zumal die deutsche Geistlichkeit zu oft sich der Dolmetscher (Tolken) bediente.

Untersuchungen zeigen, dass im Region Christburg oder im südlichen Teil der Elbinger Komturei mit gemischter Bevölkerungszusammensetzung: Deutscher und Pruzen, Pfarrbezirke in deutschen Zinsdörfern vorwiegend waren. In 5 Kammerämtern der Elbinger Komturei treffen wir nur 1 preussisches Kirchspiel an (Łukta—Locken) mit 25 Ansiedlungen, auf insgesamt 31 Pfarrbezirken dieses Gebietes. In der Komturei Christburg auf 24 Dorfkirchspiele um das Jahr 1400 befanden sich nur 2 in prussischen Dörfern, neben der Kirche in Sankt Albrecht, die die benachbarten Siedlungen der Freien betreute, obwohl die Pruzen die Hälfte der ganzen Bevölkerung auf diesem Gebiet ausmachten. Zwangsläufig musste ihre Mehrzahl für deutsche Dorf- oder Stadtbevölkerung bestimmte Kirchen besuchen. Zu ähnlichen Schlussfolgerungen kommt man auch bei der Analyse der Forschungen von M. Rousselle betreffs der Netze der Pfarrbezirke auf den Gebieten der Komturei Brandenburg und Balga (Kammerämter Kreuzburg, Knauten, Domnau, Zinten, Pr. Eylau und Wotienen), wobei auch hier selbst das Stadtkirchspiel (Zinten) an 40 Ansiedlungen der Pruzen umfasste.

Eine vertiefte Analyse dieser wesentlichen Probleme wird erst möglich nach einer weitgehenden Quärende in den Sammlungen des Ordensbriefarchivs resp. Ostpreussische Folianten im „Geheimen Staatsarchiv“ Berlin-Dahlem. Das dürfte zur Vorbereitung der Veröffentlichung „Prussia mediaevalis sacra“ führen, die ein vollständiges Bild der Kirchspielprobleme in Preussen zur Zeit des Deutschen Ordens geben würde und die Gründe des nicht vertieften Prozesses der Christianisierung der Pruzen unter seiner Herrschaft erklären könnte.